

Citation:

P.C.A. Geyl, Levensbericht J.S. Bartstra, in:
Jaarboek, 1963-1964, Amsterdam, pp. 436-452

HERDENKING
VAN
JAN STEFFEN BARTSTRA
(30 juni 1887—19 november 1962)

DOOR
P. C. A. GEYL

Jan Steffen Bartstra werd 30 juni 1887 geboren te Westerbork, waar zijn vader stond als predikant van de Nederlands Hervormde Kerk. Bartstra's moeder overleed al in 1890, zijn vader hertrouwde twee jaar later en verhuisde weldra met zijn gezin naar Nederlands-Indië. Voor Jan Steffen duurden die Indische jaren maar kort, ze lieten ook eigenlijk geen merkteken op hem achter. In 1899 ging hij, alleen, terug en werd ondergebracht bij de ouders van zijn vader in Bolsward. De betrekkingen met de vader, die jaren later óók naar het vaderland terugkwam om een predikantsplaats in Friesland te bekleden, werden nooit intiem. Er ontwikkelden zich zelfs ernstige spanningen, en de politieke kant die de vader later uitging, leidde tot een volslagen vervreemding.

Op het gymnasium te Sneek had de jonge Bartstra al druk aan verenigings- en zelfs propaganda-werk gedaan. Drankbestrijding, religieus socialisme, contacten met ds. Bakker's *Blijde wereld*. Met die Friese achtergrond kwam hij in 1906 te Leiden aan om er Nederlandse letteren te studeren. Ik begon diezelfde studie op datzelfde tijdstip en wij vonden elkaar aanstonds. Wij waren geen van beiden corpslid — geld was schaars bij hem en bij mij. Het middelpunt van ons studentenleven vormde het Sodalicium Literis Sacrum, waar ons de werkzaamheden, de discussies, de nabroodjes, oneindig boeiden. Bartstra woonde met nog een paar jaargenoten

JAN STEFFEN BARTSTRA
(30 juni 1887—19 november 1962)

op kamers in de Herenstraat en ik kwam daar geregeld te gast. Ook de studie vormde tussen hem en mij een nauwe band: wij hadden weldra besloten ons te specialiseren in geschiedenis. Er was nog een derde man in ons jaar, ook een Herenstrater, die deze richting koos, De Ren. Met hem voerden wij in 1911 gedrieën een felle campagne om het toen nog uitsluitend corpsblad *Minerva* tot een algemeen studentenblad te maken. Dat lukte, en Bartstra werd in 1912 redacteur. Ik was toen al in Italië, en het driemanschap werd nog wreder verbroken door de dood van De Ren. Onze hoogleraren waren Blok en Bussemaker geweest. Speciaal aan de laatste hadden wij als leermeester en oudere vriend ontzaglijk veel. Niet dat Blok niet altijd hartelijk en tot hulp bereid was, maar om hem moesten wij toch vaak glimlachen. Bussemaker stierf al in 1914 op vijftigjarige leeftijd; Bartstra sprak aan het graf en kon zijn tranen niet bedwingen.

Tussen hem en mij was intussen een hechte vriendschap gegroeid, die ons heel ons leven heeft begeleid. Zoals ik hem in Leiden leerde kennen, zo bleef hij. Een figuur, die zich niet opdrong, bescheiden, rustig, eenvoudig. Dat was echter maar de uiterlijke verschijning. Zelfs in de dagelijkse sleur brak soms een onvermoede beslistheid naar buiten, uiting van een heel eigen persoonlijkheid. Het kon guitig of puntig zijn, ook diep ernstig en fel. In de intieme omgang bleek mij heel ons leven door, dat emotionaliteit de beweegkracht leverde aan dat karakter, een emotionaliteit die hem in onderling weinig harmoniërende richtingen kon doen uitschieten, wat niet wegneemt dat trouwhartigheid en eerlijkheid er de vaste grondslag van vormden.

Bartstra deed zijn doctoraal in 1912. Blok en Bussemaker erkenden beiden zijn bekwaamheid. In datzelfde jaar 1912 publiceerde hij in *Onze Eeuw* een lang artikel, „Onze voorouders door vreemden beoordeeld” (het ging hoofdzakelijk over de achttiende eeuw) — een artikel dat bewees dat hij meer in zich had dan wat nodig is om een goed examen af te leggen. Hij sprak nu met Bussemaker een dissertatie-onderwerp af — het betrof Engels-Nederlandse betrekkingen tegen het midden van de achttiende

eeuw — en ging in 1913 met een toelage uit het Fruinfonds naar Londen en Parijs om daar archiefonderzoek te verrichten. Zijn financiële omstandigheden waren uiterst moeilijk, maar op het eind van dat jaar werd hij benoemd tot leraar aan het gymnasium te Schiedam (als mijn opvolger: ik ging als correspondent van de *N.R.C.* naar Londen). Hij kon nu trouwen. Zijn verloofde was een Fries meisje.¹⁾ Het werd een huwelijk van innige verknochtheid, maar op hun latere leeftijd bezocht van zware beproevingen. In 1918 werd hij leraar aan de H.B.S., vervolgens gymnasium, te Haarlem: dat zou tot de pensioengerechtigde leeftijd, tot 1952 dus, duren.

Van de dissertatie voor Bussemaker was ondertussen niets gekomen. Twee jaar na diens dood, in 1916 dus, zocht de uitgever van de *Geschiedenis van onze Tijd*, in 1903 door P. L. Muller bij 1848 begonnen, Bartstra aan om het door Bussemaker nog slechts voor tweederden geschreven derde deel te voltooien. Bussemaker had het van kort voor 1880 gebracht tot omstreeks 1900; Bartstra kreeg een kleine 200 bladzijden om het eindpunt 1914 te bereiken. Hij nam het werk op zich, zoals hij in zijn voorrede zei, uit piëteit tegenover zijn te vroeg gestorven leermeester, en die overweging telde zeker terdege mee bij hem. Het was een zware taak en het is geen wonder, dat het boek pas in 1921 verscheen.

Want wat een vol leven had hij buitendien in Haarlem. Behalve het leraarschap — waar hij zich waarlijk nooit van afmaakte — had hij zich in 1918 het secretariaat van de zojuist gestichte Volksuniversiteit laten opdragen, ook dat was een werk dat voor hem iets betekende en waaraan hij diepe aandacht en veel tijd besteedde, tot aan de bezetting toe. Tot verenigingswerk voor doeleinden van sociale betekenis had hij zich als gymnasiast te Sneek al aange trokken gevoeld — ik stipte het al aan. Gedurende zijn Schiedamse jaren sprak hij links en rechts onder de leus van volksontwikkeling; ook van Haarlem uit bleef hij dat doen; en de artikelen van zijn hand in dagbladen en tijdschriften (dikwijls dagblaadjes en tijd-

¹⁾ Frederika Louise Wilhelmina Westerbaan, in de wandeling genaamd Mien.

schriftjes) zijn niet te tellen. In de Volksuniversiteit nu zag hij een machtig middel tot volksopvoeding, en de S.D.A.P., waarvan hij al vóór Schiedam lid was geworden, moest, voelde hij, niet bij materiële lotsverbetering blijven stilstaan. A. H. Gerhard was de grote man van die gedachte en in 1959, in het overzicht dat hij aan een brochure bij gelegenheid van het veertigjarig bestaan der Haarlemse Volksuniversiteit bijdroeg, wijdde Bartstra gevoelige woorden aan die voorganger. In de *Socialistische Gids* van 1925 en 1926 schreef hij over heel deze problematiek een paar artikelen. Hij was ook lid van het hoofdbestuur van de Bond van Nederlandse Volksuniversiteiten geworden. Overigens bereidde het werk hem op den duur teleurstelling. Het „proletariaat” bleek moeilijk te bereiken. Zijn laatste jaren in die functie waren er, zoals hijzelf klaagt, van stagnatie. In een vroeg stadium van de bezettingstijd, toen Den Haag navroeg of er ook Joden in het bestuur zaten, schorste de Haarlemse Volksuniversiteit haar werkzaamheden (niet alle Volksuniversiteiten in den lande volgden die van morele moed getuigende koers) en aan de hervatting na de oorlog, die zoals hij zelf zegt een bloeiperiode inleidde, nam Bartstra geen deel.

Door alles heen was hij aan de geschiedenis trouw gebleven en er zou in de jaren twintig en dertig reeds heel wat van zijn pen komen. Hij zag de geschiedenis altijd in verband met het leven van nu, dat hij met heel zijn gemoed beleefde, vol hoop aanvankelijk, dàn, als de crisiswolken zich opstapelden, met bezorgdheid, met angst, met bitterheid; en na de tweede wereldoorlog zwenkte hij tussen die twee stemmingen, het meest toch op den duur gebannen in de laatste. Het was die deelneming, dat zoeken met zijn kritisch verstand niet alleen maar met zijn gemoed, dat hem ook als leraar onderscheidde. Hij boeide, en vooral ook de meer begaafde leerlingen — ik heb dat van verscheidenen vernomen —, omdat in de les niet het feitenrelaas bij hem vooropstond, maar het besef dat het gaat over wat ook ons eigen leven mee bepaalt. Maar onder alles door dreef hem dan dit besef tot eigen studie en tot vormgeving van zijn gedachten en gevoelens in eigen geschriften.

Al in 1925 had hij voor de Volksuniversiteitsbibliotheek een

boekje geschreven, *Het moderne imperialisme*, waarvan hij na de oorlog sterk uitgebreide en ook sterk gewijzigde tweede en derde drukken zou bezorgen. In 1926 kwam Japikse, voorzitter van het Comité tot Onderzoek van de Oorzaken van de Wereldoorlog (de oorlog van 1914 natuurlijk), met de suggestie, dat hij voor dat Comité een boek zou schrijven aansluitende bij Japikse's eigen *Bismarck's vredespolitiek*: dat zou hem dan meteen als dissertatie kunnen dienen, want hij was nog niet gepromoveerd. Prof. Brugmans te Amsterdam was bereid als promotor op te treden. In 1928 verscheen het boek: *Twaalf jaren vrije-handspolitiek; de internationale verhoudingen van 1890—1902*. Het kreeg in Amsterdam, waar Prof. Brugmans als promotor optrad, een *cum* en het was inderdaad een grondige studie. Bartstra had voor wat de Boerenoorlog aangaat, veel gehad aan contact met Dr. Leyds; hij was ook nogmaals in Engeland geweest en had gepraat met Dr. Gooch.

Het is intussen eigenaardig, dat hij dus bleef voortgaan in het spoor waarin de *Geschiedenis van onze tijd* hem gebracht had, maar waartegenover hij in zijn voorrede van toen, van 1921 dus, al ronduit te kennen had gegeven, dat het hem belemmerend eng voorkwam. „Alleen politieke en wel hoofdzakelijk internationaal-politieke geschiedenis”, zo had hij daar geschreven. „Een *Geschiedenis van onze tijd* zonder geschiedenis van de veranderingen in de structuur van onze maatschappij, zonder geschiedenis van haar geestelijke stromingen, katholicisme, socialisme, vrouwenbeweging!” Er ligt hierin een programma besloten, dat hem van nu aan toch werkelijk zal inspireren. Men kan als een eerste teken het artikel zien dat hij in 1933 onder mijn sterke aandrang bijdroeg tot het Gedenkboek²⁾ bij gelegenheid van het vierde eeuwfeest van Prins Willem's geboorte: dat stuk, „Oranje als rebellenleider, 1572-76”, verdient in ieder geval vermelding. Niet alleen muntte het uit boven veel andere bijdragen, maar dit was de enige maal dat Bartstra zich zo ver buiten zijn speciale tijdvak waagde — want dat begon met 1648 of eigenlijk toch pas met de achttiende eeuw.

²⁾ *Wilhelmus van Nassouwen*.

Echt beginnen deed de nieuwe periode van zijn historische arbeid pas in 1937, in het hoofdstuk dat hij bijdroeg tot *De Pelgrimstocht der Mensheid*, het verzamelwerk van wereldgeschiedenis. „Rede, Romantiek, Revolutie” heet dat hoofdstuk en het behandelt: „De Verlichting en haar werken; de grote Franse omwenteling; Napoleon”. De bedoeling die heel deze onderneming beheerste, was, zoals Bartstra zelf naderhand opmerkte³⁾ (en dit geldt dus wel speciaal voor *zijn* bijdrage): „de wordingsgeschiedenis van de Europese cultuur te behandelen” tegen de „bedreiging door moderne onbezonnenheid en slapheid” in. „Gericht op het leven”, — zo zegt hij zelf dat hij de geschiedenis wil. Dit in het artikel „Het gestaakt dispuut”, waarmee hij in 1938 het nieuwe tijdschrift *Nederlandse Historiebladen* opende en waarin hij de gedachtenwisseling tussen Huizinga en Romein (naar aanleiding van Huizinga's *Cultuur-historische Verkenningen*) overzag. Tegenover elk van die twee zo sterk verschillende figuren bewaarde hij zijn onafhankelijkheid, en het artikel is een klaar bewijs, dat hij ook over de theorie der geschiedenis iets waardevols te zeggen had.

Ondertussen had hij zich in de jaren dertig ook meer rechtstreeks gemengd in de grote ideologische strijd, waarin het om het voortbestaan van onze in de historie gewortelde beschaving ging. Van het eerste nummer in oktober 1932 af tot eind september 1934 toe, leverde hij geregeld bijdragen over buitenlandse politiek aan Banning's religieus-socialistisch weekblad *Tijd en Taak*.

Dat Bartstra zich van jongs aan religieus-socialist voelde, heb ik al verteld. Voor een kerkgenootschap was hij toch ook op dit gebied te zeer individualist. Wel trad hij omstreeks 1933 tot de Remonstrantse Broederschap toe, maar dan verwijderde hij zich weer van haar, (zoals hij in 1935 ook uit de S.D.A.P. zou treden, omdat ze naar zijn mening in gebreke bleef en hij zich links van haar voelde). Maar steeds bleef er een hunkering naar religie in hem, die zich vooral in sombere momenten, hetzij van de wereld of in zijn persoonlijk leven, deed gelden. In ieder geval versterkte

³⁾ In zijn bijdrage tot de brochure bij gelegenheid van het veertigjarig bestaan der Haarlemse V.U., 1959.

hem de cultuurcrisis die de maatschappij in heel het Westen bedreigde, in het besef dat de socialistische beweging nog een andere taak had dan het nastreven van enkel materialistische doelstellingen.

In de twee jaar dat hij die artikelen in *Tijd en Taak* schreef, begon de bedreiging van Duitsland uit ontstellende vormen aan te nemen. Daar was de Machtübernahme, de moordpartij van juni 1934, de toenemende Jodenvervolging, de gruwel van de concentratiekampen, en het werd al duidelijker, dat de demonische dictator de onderwerping van heel Europa beoogde. De zakelijke uiteenzettingen en beschrijvingen die Bartstra van week tot week geeft, zijn pakkend, maar wat aan deze werkelijk superieure journalistiek haar meeslepende kracht geeft, dat is de bewogenheid waarmee de schrijver op het gebeurde reageert. Hoe verfoeide hij het nationaal-socialisme! en tegelijk, zoals hij op een keer schrijft, kon hij het wel uitschreeuwen tegen de blindheid van de publieke opinie in ons eigen land en in heel West-Europa. Wat hij preekte, was zelfhandhaving, en hij vond daarvoor mannelijke geluiden. Dat de intellectuelen een speciale verantwoordelijkheid hadden, begreep hij. Hij had een scherp oog voor de techniek van het totalitaire stelsel, en kon de Duitse volksmassa, ook door economische en andere omstandigheden verward, niet als de bewuste aanlegger, maar eer als het slachtoffer van de propaganda en dwangmethoden zien. Het is een onderscheiding, die hij later niet altijd zou volhouden. Trouwens, als hij zijn verwachtingen bouwt op Frankrijk met zijn „fijne en sterke cultuur” (die in de crisis Pétain en het pétinisme opleverde . . .), en in Amerika niets dan cultuurloosheid wil opmerken, vergist hij zich wel ernstig.

Ondertussen zocht hij in onze eigen cultuur de zwakke plekken, die het weerstandsvermogen ondermijnen, met een ijver, die hem soms alle vertrouwen in de toekomst deed ontzinken. Er is dan een merkwaardige overeenkomst tussen zijn beschouwingen en die van Huizinga in diens *Schaduw van morgen* een jaar later. In zijn afscheidsartikel van 29 september 1934 komt de verdeeldheid van zijn geest — verdeeldheid tussen verlamvend pessimisme en

gevoel van verplichting tot onversaagde weerstand — treffend uit. Eerst heeft hij het over het lamzalig figuur, dat de democratieën, in Duitsland maar ook in andere landen van Europa, geslagen hebben; zeer terecht; maar de conclusie, die hij trekt, dat „er een Europese beschavingsperiode ten onder is gegaan, omdat zij geen levensvatbaarheid meer bezat”, is al zeer voorbarig en bereidt slecht voor op het prachtige slot, waarin hij weigert „de duivelse reeks van oorzaken en gevolgen”, die men heeft kunnen construeren, te aanvaarden. Er is maar een *schijnbare* wetmatigheid. „Wezenlijk en eerbiedwaardig zijn slechts haar tegensprekers.” Hij prijst dan kardinaal Faulhaber en eindigt aldus: „„Er blijft voor het religieus-socialisme altijd een taak”, schreef ik in een van mijn pessimistische artikelen. Maar ik denk nu, dat het anders is: „Zijn taak begint nu pas”.”

In 1938 vielen allebei de leerstoelen voor geschiedenis aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam vacant. Men had er een gewone leerstoel voor algemene en een buitengewone voor vaderlandse geschiedenis. Mij leek Bartstra de aangewezen man voor algemene geschiedenis. Er werd hevig touw getrokken, waarbij ik niet achterbleef. Vanwege de beslissende rol, die toen de Gemeenteraad nog speelde, raakte er heel wat over in de openbaarheid. Bartstra kwam met Romein en Tenhaeff op de voordracht voor algemene geschiedenis, maar niet als eerste. De houding in de gemeenteraad aangenomen door de socialistische en communistische fracties was vrij paradoxaal, en het resultaat was dat Tenhaeff benoemd werd. De buitengewone leerstoel vaderlandse geschiedenis kreeg Enno van Gelder, maar die bedankte, en zo begon het spel in 1939 opnieuw. Nu bleef Bartstra meer op de achtergrond, 't was de algemene geschiedenis die hem het best gepast zou hebben. Benoemd werd Romein, terwijl Van Winter spoedig daarop de leerstoel in Groningen kreeg. Bartstra bleef erbuiten.

Voor hem was dit verloop een bittere teleurstelling. In 1938, bij gelegenheid van de Amsterdamse leerstoel algemene geschiedenis, had het *Handelsblad* een bericht gehad, waaruit viel af te leiden, dat de keuze zo goed als zeker op hem zou vallen. De volgende dag

nam het blad die voorspelling terug. Ik stuurde het uitknipsel met bloedend hart aan Bartstra en kreeg het terug met een ander uitknipsel erbij geplakt, een vet gedrukt opschrift, blijkbaar uit de sportrubriek. Het luidde: „Bijna was hij prof. geweest. Nu is hij wereldkampioen der amateurs.” Een fraai staaltje van de zelfspot, waarmee hij zich boven tegenslag kon verheffen.

Hij was nu de vijftig net voorbij. Zou hij tot het einde leraar moeten blijven? Hoezeer hij ook in het lesgeven zichzelf kon verwezenlijken, het vooruitzicht had iets beklemmends. Maar eerst kwamen nu de oorlogsjaren, die hem uitgeput lieten. Hij had zich aanvankelijk met optimistische beschouwingen over de duur moed ingepreparaat. Later deed hij met heel zijn gezin, zijn zoon, Leids geschiedenis-student, vooraan, aan illegaal werk. Hun voedseltoestand was op het laatst ongewoon moeilijk. Ik kreeg neerslachtige brieven van hem. Hij ging de vrijheid in met het gevoel van oud en op te zijn en hij zag ook voor het land en de wereld geen toekomst meer. Na een poos kwam hij weliswaar bij, en vatte in ernst het grote historische werk weer op waarmee hij op gunstige ogenblikken onder de bezetting al een begin gemaakt had. Maar voor een professorale mogelijkheid, die zich in 1948 scheen voor te doen, liet hij zich door mij niet warm maken. Toen hij weldra definitief besloten had zich niet beschikbaar te stellen ('t was weer in Amsterdam, zevende faculteit), verklaarde hij zich opgelucht.

Zoveel te merkwaardiger is de enorme produktiviteit, die hij in zijn laatste jaren aan den dag legde. In 1948 al verscheen het eerste deel van zijn *Handboek tot de staatkundige geschiedenis der landen van onze beschavingskring, van 1848 tot heden*; in 1954 het vierde en laatste. Een tweede druk kwam van de pers tussen 1959 en 1962, en het deel dat hij in dat laatste jaar in het licht gaf, was een nieuw geschreven vijfde, over het tijdvak 1914 tot 1954. Tussendoor had hij, afgezien nog van artikelen, een tweede en daarna nog een derde druk van zijn *Modern imperialisme* bezorgd, in 1949 en 1958, beide telkens tot op heden aangevuld.

Erkenning was nu ook gekomen. Reeds in 1950 werd hem, op grond van de twee eerste delen van zijn *Handboek* de „Meester-

prijs" van de Maatschappij van Letterkunde verleend. In 1952 volgde zijn verkiezing tot lid van onze Akademie; dit gaf hem beide wel waarlijk diepe voldoening. De mislukking van het professoraat, die hem overigens volstrekt niet geknakt had, werd er als het ware door uitgewist.

Intussen werden de omstandigheden, waarin hij leefde, er niet vrolijker op. In 1952 liep zijn leraarsloopbaan af. Met ongemene warmte werd hij op zijn school uitgeluid. Met het geschiedenis- onderwijs bleef hij in contact, doordat men hem in de M.O.- examencommissie koos. Maar de gezondheid van zijn vrouw liet ernstig te wensen over. Een bejaardenhuis werd onvermijdelijk. Op één, overigens niet ongezellige kamer, met een alkoof als slaap- gelegenheid, moest het tweetal de rest van hun leven slijten. Bartstra sprak over de inrichting altijd met waardering, niettemin benauwde hem die omgeving van wat hij met de ironie van zijn sombere stemmingen „mijn gerontothek" noemde. De ziekte van zijn vrouw eiste meer en meer zijn zorg. Hij kon zich al minder verplaatsen. De laatste jaren kwam hij nauwelijks meer naar de Akademie. Eerst hadden hij en ik elkaar geregeld 's ochtends aan het station ontmoet om vóór de Akademie-maaltijd in Polen of in Kras een kopje koffie te drinken. Het was een echt verlies toen ook dat achterwege moest blijven. Maar door alles heen bleef hij werken. De prestatie is er te indrukwekkender om.

In maart 1961 trof dat innig verbonden gezin nog een verschrikkelijke slag. De zoon Jan, op wiens carrière Bartstra trots was — hij was juist directeur van de H.B.S. te Goes geworden — overleed geheel onverwacht aan een hartaanval; 41 jaar oud, sedert kort getrouwd en vader van drie kleine kinderen. Ik dacht, toen ik het schokkende nieuws vernam: „Het eind van Bartje." Maar hoe diep ook aangegrepen, hij verwerkte zelfs dit, voltooide zijn vijfde deel, schreef daarna nog een klein boekje, *De ware Hitler*, dat weldra gaat verschijnen.

Wat nu te zeggen van de waarde van die werken, de vruchten van zijn latere leeftijd, het *Moderne Imperialisme*, in zijn tweede en derde druk en het *Handboek*? Dat één man het waagde zo veel

omvattende stof te verwerken en dat hij het klaar speelde, dwingt op zichzelf al bewondering af. In zijn studententijd placht Bartstra van zichzelf te zeggen (het staat geboekstaafd in dat aardige *Gedenkboek van het Sodalicum Literis Sacrum* dat door Mea Verwey bij gelegenheid van het vijftigjarig bestaan in 1922 werd geschreven — blz. 64) dat hij zich onderscheidde door „groots opgezette pogingen en slechts voor een gedeelte bereikte resultaten”. Die karakteristiek was eigenlijk al lang verouderd, maar hij logenstrafte ze nu wel op eclatante wijze. De veelheid en ingewikkeldheid van de stof die hij behandelde zijn in het geval van het *Handboek* nog groter dan de titel doet vermoeden, want het bepaalt zich waarlijk niet tot staatkundige geschiedenis. Bartstra was zijn eigen kritiek op P. L. Muller's en Bussemaker's *Geschiedenis van onze tijd* niet vergeten. Geestelijke stromingen krijgen binnen het raam van de politieke geschiedenis volop aandacht. Bewondering, zei ik. Die wordt nauwelijks aangetast, wanneer men opmerkt, dat de uitvoering aan tekortkomingen lijdt. Die zijn bij een zo stoute opzet onvermijdelijk en men kan vrijwat zwakke punten nemen als prijs voor het schouwspel van die brede samenvatting gezien vanuit één persoonlijk standpunt, van die éne man, worstelend met heel de problemenveelheid van de moderne geschiedenis, nooit verlegen om een oordeel, alles metend aan zijn eigen standaarden, geladen met emotie. Het is niet louter een aaneenschakeling van feiten, er is een man aan het woord, die het alles met zijn eigen levensvisie zoekt te vermeesteren.

Tekortkomingen? Ten dele zijn die het gevolg van bij alle verbazingwekkende belezenheid hier en daar onvoldoende kennis — ik herhaal: onvermijdelijk. Mijn indruk is, dat Bartstra minder goed thuis was in Engelse en Amerikaanse dan in Franse en Duitse geschiedenis. Zijn opvatting van de cultuurloosheid der Amerikanen duikt nog telkens op. Ook de interpretatie van Engelse politiek schijnt soms wat onwelwillend. Daarentegen bouwt hij zelfs gedurende de oorlog — in een artikel voor het ondergrondse *Urij Nederland* — nog steeds toekomstverwachtingen speciaal op Frankrijk. Afgezien hiervan kan hij onaannemelijke figuren voor zijn

sympathie kiezen, zo Karel II, Robespierre, Napoleon III. Soms speelt de levensvisie mee om zijn oordeel scheef te trekken — waarbij ik niet vergeet, dat ik met mijn eigen, van de zijne afwijkende, opvattingen tot de geschiedenis kom. Maar neem Robespierre. Hem behandelt Bartstra met verschoning, omdat hij van een religieus standpunt uitging. Maar vlak na dat befaamde feest van „l'Être Suprême” waar hij zo ostentatief vóórging, liet Robespierre in de Conventie een wet aannemen waardoor de revolutionaire rechters van de verplichting om verdedigers en zelfs om getuigen te horen, werden ontheven: hun eigen gewetensovertuiging was genoeg voor het doodvonnis. En dit leidde een veel erger bloedbad in — tot Robespierre een week of wat later ten val kwam — dan het Schrikbewind nog te zien had gegeven. Noch de verbinding van die religiositeit met fanatisme en ijdelheid, noch die laatste onmenselijkheid komen bij Bartstra uit.

Maar ik ga geen voorbeelden opstapelen. Ook als ik er voortreffelijke passages tegenover ging stellen zou ik willekeurig selectief te werk moeten gaan, want ze zijn vooral niet minder talrijk dan die waarbij ik vraagtekentjes geplaatst heb. Van het *Handboek* had hijzelf een voorkeur voor deel II, het tijdperk van Revolutie en Napoleon; terecht, geloof ik, in weerwil van het bezwaar dat ik gevoel tegen de behandeling van Robespierre. Op zijn slotbeschouwing over Napoleon kom ik nog terug en noem hier uit deel IV (eerste druk, 1952) het meesterlijke korte overzicht van de Eerste Wereldoorlog. Uit *Imperialisme* (derde druk) haal ik naar voren: de Westersen in de Arabische wereld, 1915–1919; ook de Russische Revolutie, 1917/1918. De enorme ingewikkeldheden van de problemen die hij daar — en lang niet alleen daar — nagaat, zijn bewonderenswaardig goed gevat.

Wat in die derde druk van *Het moderne imperialisme* opvalt (1958 dus), is dat Bartstra inderdaad gelijk had toen hij in 1954 in een artikel tegen Romein, waarop ik nog terugkom, beled dat hij met de jaren „conservatiever” was geworden. In zijn bespreking van het kolonialisme vermijdt hij de simplistische veroordeling en de hoera-stemming om de liquidatie ervan, die jarenlang in het

Westen opgeld heeft gedaan, en keert zich met grimmigheid tegen het nieuwe nationalisme, het ressentiments-nationalisme zoals hij het ergens noemt, van de ex-koloniale volken. Zowel Nasser als Soekarno zijn in zijn oog gevaarlijke en op geweld verzotte demagogogen. Over de blindheid van de Verenigde Staten, die hen steunden, en de beginselloosheid van de Verenigde Naties, die misbaar maakten over Suez en om de wrede onderdrukking van de Hongaarse opstand niet maalden, schrijft hij met een bitterheid, die men van de man die in 1935 verklaarde dat hij links van de S.D.A.P. stond, en die trouwens nog in 1947/1948 over de politio-nale acties op Java hevig verontwaardigd was, niet verwacht zou hebben.⁴⁾ Die bitterheid geeft vaart aan zijn stijl. Altijd, in het *Handboek* niet minder, inspireert gemoedsbeweging hem tot levend en pakkend proza.

Maar nu dan die levensvisie waartegenover ik mij, zoals ik al opmerkte, vaak vreemd voel. Toch bevat zij elementen, die mij onmiddellijk aanspreken, en Bartstra stelde zijn filosofie niet altijd in dezelfde termen en soms zo, dat voornamelijk diè elementen uitkomen. Zo voel ik de geestelijke verwantschap sterk in het artikel — om nog even buiten zijn grote werken te kijken — waarmee hij in 1954 (ik noemde het al vluchtig) zich teweesterstelde tegen, afrekende met, zou men kunnen zeggen, Romein.

Hij had in zijn alleszins belangwekkende inleiding tot de tweede druk van zijn *Modern Imperialisme* (1948) op goede gronden Romein's betoog afgewezen, dat Sovjet Rusland zich aan geen imperialistische politiek schuldig maakte — schuldig kòn maken — aangezien het imperialisme niets is dan een uitwas van het kapitalisme. Tegen die kritiek had Romein in zijn *Hof der Historie* (1951) op een zeldzaam aanmatigende en kleinerende toon gereageerd, de doctrine nogmaals bewijzende met een uit de doctrine afgeleide redenering. De zo weinig tot polemiseren geneigde Bartstra nam dan eindelijk de verschijning van een nieuwe bundel van Romein, *Het Carillon der tijden* (1953), tot aanleiding voor een gezette analyse

⁴⁾ Hij was na de oorlog weer tot de P.v.d.A. toegetreden, maar nam met 1 januari 1959 zonder duidelijke opgaaf van redenen ontslag.

van diens voor de geschiedenis zo gevaarlijk doctrinarisme. Heel dit stuk (het verscheen in de *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*) heeft kwaliteit. Ik ken geen dieper gaande kritiek op Romein's theorieën en zakelijk als zij is, wordt de behandeling gekenmerkt door onverbiddelijkheid. Het positieve gedeelte van het betoog, de ontwikkeling van een eigen geschiedopvatting, is treffend.

„Heeft het zin”, vraagt Bartstra zich af, „onze tijd zo bij uitstek voor te stellen” (gelijk hij Romein zag doen) „als een tijd voorbeschikt tot uitzonderlijk heil of gedoemd tot ‘onvoorstelbare catastrofes’? Zijn niet alle tijden in zekere zin perioden van ‘overgang’, ‘crisis’, ‘revolutie’ — allemaal woorden — en is niet de mensheid op haar tocht zonder ander dan door haarzelf gesteld doel, steeds begeleid geweest door fatamorgana's van hoop en ontuchtend door oorlogen en ‘ondergangen’?”

Ondertussen is het opmerkelijk, dat hij met zoveel woorden erkent zichzelf ook weleens bezondigd te hebben aan „krampachtige beschouwingen” over de toekomst als die hij aan Romein verwijt. Hij had er bijvoorbeeld in het besluit van *Modern Imperialisme* tweede druk, zwaar aan gedaan, en een jaar of wat na de verstandige uitspraken in het stuk tegen Romein vervalt hij in het besluit van zijn *Handboek*, deel V (in 1962 dus) weer in zulke bespiegelingen van heil of „onvoorstelbare catastrofes” — sterk overhelende tot die laatste dan.

In de nu heersende internationale verhoudingen wil hij niet anders zien dan een strijd om de wereldheerschappij, die van koud wel eens heet zou kunnen worden, tussen die beide superstaten, de V.S. en de U.S.S.R. — letters die hem nog een schimpscheut ontlokken over de machinale vormen waartoe de beschaving meer en meer vervalt. Ja, heel het boek door, dat ieder keer weer de gebeurtenissen *beoordeelt*, en wel volgens zijn heel persoonlijke ethische maatstaven in een verband van ideaal of verwerpelijkheid, meer dan van bepaaldheid door oorzaak en gevolg, — heel het boek door overweegt het accent van afkeuring, van bezorgdheid, van vrees dat heel dat spel van macht begeleid wordt door ver-

valverschijnselen en zou kunnen aflopen in ondergang. In de tweede druk van zijn *Imperialisme* (1948/1949) had hij zich al beroepen op „diepschouwende waarnemers als Ortega y Gasset, Huizinga, Denis de Rougemont, Toynbee”, die „het teken aan de wand schreven”. Nu, terugblikkend, noemt hij de geschiedenis van de laatste drie eeuwen, „een triest verhaal”; „list, verraad en geweld”, dáár-op komt het neer. Als troost biedt hij ons, dat „geschiedenis ons los maakt van de actualiteit, waarin het heden ons dreigt te verstikken”. In de eerste druk van het *Handboek* (1952) had hij reeds geschreven, dat die bemoediging niet ongelijk is aan die welke de religie biedt aan „diegenen, die zich veilig weten in Gods hand”. Hij sloot wat dat losmaken van de actualiteit en de daarin gelegen troost betreft, aan bij Huizinga. Over hem had hij in „Het gestaakt Dispuut” in 1938 dus, bij alle waardering één schampere opmerking gemaakt, die hij nu uitdrukkelijk terugneemt. Hij vindt nu „edele wijsheid” in de passage, die hij aanhaalt en die besluit met deze uitspraak: „Wie de geschiedenis beoefent uit een spontane liefde voor het verleden, . . . beleeft in de historie een vorm van geestelijke vrijheid, die het hoogste is wat hem gegeven is.” Een treffende gedachte inderdaad, maar uit Bartstra’s eigen verzuchting van tien jaar later (V, 1962), dat het maar „een triest verhaal van list, verraad en geweld” geweest is, spreekt waarlijk niet die „spontane liefde voor het verleden” welke Huizinga als postulaat gesteld had.

Ik kan het niet anders zien, dan dat de evenwichtigheid die zijn beschouwing van 1954 (naar aanleiding van Romein) gekenmerkt had, door zijn aangeboren zwaarmoedigheid, aangezet door het schokkend schouwspel van de wereld, zowel als door zijn eigen ellende, telkens toch weer uit het lood werd geslagen. Maar dat wil niet zeggen, dat hij onder heerschappij van zijn heel persoonlijke visie, die mij vreemd blijft, geen schitterende passages kan schrijven, die ook op mij indruk maken, niet alleen om hun stijl, maar omdat zij mij te denken geven. Ik haal er één aan, uit zijn nabetrachting over Napoleon.

„Het vraagstuk van de juiste waardering van zijn figuur zal aanleiding geven tot een discussie, die voortduren zal zolang er

menselijke cultuur bestaat. De subjectieve oplossingen, die voor dit probleem gegeven zullen worden, zullen afhangen van de tijdsomstandigheden waarin de oplossing beproefd wordt, van de religieuze opvattingen, de sociale inzichten, de esthetische behoeften, van de antwoordgever. Met burgermansethiek zal Napoleon als verschijnsel nooit gemeten kunnen worden. Even onweersprekelijk als het is, dat hij als mens zich tegen het mensdom zwaar vergrepen heeft, evenmin valt het te ontkennen dat hij onder een zware doem geleefd heeft — die van innerlijke en uiterlijke noodwendigheden —, waardoor hij zijn verschrikkelijke rol gespeeld heeft zoals hij die moest spelen. Aan hem kan het kernvraagstuk der historiografie — dat van individu en massa, van held en schare — het zuiverst worden gekend. Napoleon was een machtig instrument der Godheid; ziedaar de reden waarom in laatste instantie zijn figuur zal blijven boeien en waardoor het mogelijk is, dat de felste détracteur, de scherpzinnigste analysator van zijn „legende”, misschien tevens degene zal blijken, die het meest bezeten is van de suggestie die van zijn wezen uitstraalt.”

Als hij daarentegen in het zo levendig vertelde boekje over Hitler op het laatst de vraag van diens schuld aan het gruwelijk gebeuren schouderophalend terzijde schuift en in hem slechts een waarschuwend teken van Godswege wil zien, kan ik enkel nog maar bedenken onder wat een druk hij toen leefde.

Bartstra's sterven kwam geheel onverwacht. Zijn laatste jaren waren bovenmenselijk zwaar geweest. Het lang gerekte leraarschap, dan het rusthuis, de door de jaren heen slepende ziekte van zijn vrouw, eindelijk de ramp van de dood van zijn zoon, — dat alles knauwde hem diep. Uit dat onvermoeide doorwerken, op het allerlaatst dan nog het boekje over Hitler, bleek een verbazend uithoudingsvermogen. Zelf voelde hij zich getroost en de weg gewezen door ingevingen van hoger orde (ik citeer uit een brief van hem). Maar plotseling knapte de veer, en 19 november 1962 bezweek hij aan een hartaanval gelijk zijn zoon anderhalf jaar tevoren. Op de plechtigheid te Westerveld waren behalve zijn diep geschokte weduwe, de twee dochters en de schoondochter, een aantal vrien-

den aanwezig en onder hen ontbraken de historici niet. Die figuur van een zo eigen stempel genoot in de vakkring zowel genegenheid als respect.

Een eigen stempel inderdaad. Wat men in zijn werk vindt, is niet alleen het geschiedverhaal van ongemene breedte, het is een *mens*. Een mens, die zich het verleden *aantrok*, een *zoeker*, *zoeker* naar de zin van al dat lijden, al die misdaad, al dat worstelen. *Vinden*, het raadsel oplossen, kon hij natuurlijk niet. Maar bleef er niet minder om naar dat onvindbare *zoeken*, met heel zijn verstand, met heel zijn hart. Dat is het wat in zijn werk blijft boeien.